

Назви кінської збруї як основа творення вторинних номінацій (на матеріалі української мови)

*Роботу виконано на кафедрі прикладної лінгвістики
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто тематичну групу лексики “кінська збруя”. Номінації (серед яких багато діалектних лексем) розподілені по підгрупах. Для слів із кожної групи були вибрані деривати, вторинні ЛСВ, дво- і трикомпонентні номінації, до складу яких уходить один або кілька коренів із відповідних груп лексики. Виявлено основні підстави для номінації: безпосередній зв'язок реалії з кінською збруєю, подібність реалії до елемента збруї та ін.

Ключові слова: номінація, дериват, тематична група, мотивація, вторинна номінація, номінативний потенціал.

Євпак А. В. Названия конской сбруи как основа образования вторичных номинаций (на материале украинского языка). В статье рассмотрена тематическая группа лексики “лошадиная сбруя”. Номинации (в число которых входит множество диалектных лексем) распределены по подгруппам. Для слов из каждой группы были отобраны дериваты, вторичные ЛСВ, двух- и трехкомпонентные номинации, в состав которых входит один или несколько корней с соответствующей группы лексики. Определены главные основания номинации: непосредственная связь реалии с лошадиной сбруей, сходство реалии с элементами сбруи и др.

Ключевые слова: номинация, дериват, тематическая группа, мотивация, вторичная номинация, номинативный потенциал.

Yevpak A. V. Nominations of Harness of a Horse as a Basis of Creation of the Secondary Nominations (on the Material of Ukrainian). The article deals with the thematic group “harness of a horse”. All nominations (the sufficient percent of them make dialectisms) are divided into smaller groups. For words of each group there were gathered derivatives, secondary word meanings, two- and three-component nominations, the structure of which has one or more stems from the appropriate group. There were revealed the main nomination motives: the direct relation of the real thing to the harness of a horse, the resemblance of this thing to elements of the harness and others.

Key words: nomination, derivative, thematic group, motivation, secondary nomination, nominative potential.

Постановка наукової проблеми та аналіз останніх досліджень. Протягом останніх десятиліть вивченням номінації займалися такі науковці, як В. Г. Гак, В. М. Телія, О. С. Кубрякова, Ю. С. Степанов та ін. Вони дослідили проблеми вибору та типологію номінації, суть явища номінації, її основи, проте нещодавно з'явився новий підхід, а саме дослідження похідних тематичних груп лексики, об'єднаних спільними мотиваційними моделями, який започаткували М. І. Толстой, С. М. Толстая, О. Л. Березович та інші етнолінгвісти.

Дослідниця мотивації О. Й. Блінова зауважувала, що саме вмотивованість слова “дає змогу усвідомити раціональність зв'язку значення та звукової оболонки слова на основі його лексичної чи структурної відповідності” [2, 15]. Мотиваційні відношення, на думку О. Л. Березович, можна розглядати у двох аспектах: 1) досліджувати зв'язки між різними лексико-семантичними групами; 2) розглядати номінативну діяльність суб'єкта номінації, загальні настанови, які визначають вибір імен для об'єктів дійсності [1, 33–34].

Актуальність роботи зумовлена активацією уваги науковців до вивчення семантичної деривації та проблем мотивації.

Метою статті є дослідження мотивації вторинних номінацій, для яких лексика тематичної групи “кінська збруя” була донорською, а також опис основних підстав для номінації.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для дослідження тематичної групи “кінська збруя” було зібрано лексику з 10 словників (включно з діалектними), яку ми розподілили на кілька груп та підгруп. За основу ми використали групування лексики, розроблене Н. О. Ілюхіною, яка вивчала асоціативно-семантичне поле “конь/лошадь” у російській мові [4, 35]. Цей спосіб групування ми використовували, досліджуючи метафори тематич-

ної групи “кінська упряж” на матеріалі російської мови [3, 13], проте в цій роботі спосіб групування дещо змінили: частково розширили групу “вуздечка” за рахунок елементів з інших груп (зокрема першої групи). Необхідно зазначити, що окремі лексичні одиниці можуть належати одночасно до кількох груп (наприклад, до першої – “назви верхової зброї коня” – можна зарахувати більшість елементів груп “вуздечка” і “назви сідла та суміжних елементів”), проте ми не вважали принциповим дублювання цієї лексики, а зарахували лексеми до найбільш близької за семантикою групи. Тематична група “кінська зброя” складається з таких підгруп:

1. Назви зброї верхового коня: *амуніція* [СГ 1, 7], *амуніця* [СГ 1, 7], *амуніція* ‘сукупність речей (крім одягу і зброї), що становлять спорядження військовослужбовця, а також військоове спорядження коня’ [СУМ 1, 40]; *стремено* ‘пристрій для упирання ноги вершника у вигляді металеві дужки, що підвішується до сідла за допомогою ремня’ [СУМ 9, 762], *стремонько* [СУМ 9, 762]; *фалари* ‘металеві, звичайно рельєфні круглі бляхи, які прикрашали зброю коня’ [ВТСУМ, 1527]; *мартингал* ‘ремін (від вудил до нагрудника), що підтримує голову коня в потрібному положенні’ [СУМ 4, 633].

2. Вуздечка та її елементи: **а) вуздечка:** *вуздечка* ‘ремені з вудилами та поводами, що їх надівають на голову коневі’ [СУМ 1, 783], *вузда* [СУМ 1, 783], *гніздечка* [СЗПГ 1, 93], *гамак* [СГГ, 33], *гнузда* [СГ 1, 295], *гнуздечка* [ВТСУМ, 248], *теплови* [СГГ, 43], *кантар*, *кантарка* [СЗПГ 1, 208], *кантарь* [СГГ, 75], *кантара* [СБГО 1, 338], *наголовач* [ГГ, 128], *хам* [СГГ, 210], *цуга* [СГГ, 216], *шпірь* [СГГ, 228];

аа) оброть: *бротенка* ‘вуздечка без вудил для прив’язування коня, оброть’ [ГГ, 90], *бротяниця* [СБГО 1, 73], *вбродь* [СЗПГ 1, 45], *гоброть* [СЗПГ 1, 94], *капайстра*, *капейстра*, *капестра* [ГГ, 90], *недоуздок* [ВТСУМ, 758], *оброть* [СБГО 2, 11], *обротенка* [ГГ, 90], *обротька* [СУМ 5, 571], *убротка* [СЗПГ 2, 217];

б) вудила: *вудила* ‘залізні стрижні, прикріплені до ремнів вуздечки, якими гнуздають коня’ [СУМ 1, 781], *вендзідла* [СБГО 1, 89], *винцидла* [СЗПГ 1, 57], *анцидла* [СПГ, 26], *гнуздечко*, *гнуздечко* [СПГ, 56], *гудило* [СЗПГ 1, 112], *дела* [СЗПГ 1, 125], *дзубела*, *дзубело* [СБГ 2, 25], *дзубила* [СБГО 1, 212], *дзобало* [ГГ, 59]; *жиліско* [СБГО 1, 251], *зембило* [СБГ 3, 63], *зубела* [СБГ 3, 79], *зубила* [СБГО 1, 321], *зубала*, *зубела* [СБГ 3, 79], *цуглі* [СУМ 11, 246];

ба) трензель: *трензель* ‘металеві вудила для управління конем за допомогою натискування на язик і кути рота, а також ланцюжок для утримання мундштука в роті коня’ [СУМ 10, 245], *трензелька* [СУМ 10, 245];

бб) мундштук: *мундштук* ‘додаткові залізні вудила з підйимальною розпінкою біля піднебіння, за допомогою яких легше правити конем’ [СУМ 4, 827]; *байрак*, *байраченько*, *байрачок* [СГ 1, 21], *баранчик* [СГ 1, 28];

в) повід: *повід* ‘прикріплений до вудил ремін (віршовка і т. ін.), за допомогою якого правлять конем’ [СУМ 6, 666]; *чумбур* ‘повід вуздечки, за якого водять або яким прив’язують верхового коня’ [СУМ 11, 384];

г) віжки: *віжечка*, *віжечки*, *віжечка*, *віжки* ‘прикріплений з обох боків до вуздечки довгий ремін, мотузок тощо, яким правлять кінськими’ [СУМ 1, 667], *дяплови* [СГГ, 53]; *крижівки* ‘віжки для пари коней’ [СБГО 1, 388], *крижаки* [СЗПГ 1, 253], *лійци* [СЗПГ 1, 287];

г) основні частини вуздечки: *наголовник* ‘головна деталь упряжі, вузди’ [СГГ, 109]; *налобник* ‘ремін кінської вуздечки, що проходить поперек лоба коня’ [СУМ 5, 121], *перечілок* [ВТСУМ, 935]; *головица* ‘частина упряжі, що надівається на голову коня’ [СБГ 1, 89]; *наборородок* ‘ремін вуздечки під шиєю’ [СБГО 1, 461]; *навушник* ‘частина вуздечки, що міститься поза вухами коня’ [ВТСУМ, 706]; *нахрапник* ‘ремін вуздечки, що тягнеться вздовж перенісся до лоба коня’ [СУМ 5, 230]; *підборідник* ‘ремінець у вуздечці під нижньою губою коня’ [СУМ 6, 400]; *суголовок* ‘частина вуздечки, що одягається на голову коня’ [ВТСУМ, 1410]; *намордник* ‘поперечний ремін у вуздечці’ [ВТСУМ, 724];

д) інші частини вуздечки: *кляпи* ‘бокові щитки на вуздечці біля очей коня’ [СЗПГ 1, 229]; *шори* ‘бокові щитки на вуздечці, прикріплені біля очей коня для того, щоб він не лякався’ [СУМ 11, 510].

3. Назви сідла та суміжних елементів: *сідло* [СУМ 9, 215], *сіделечко* [СУМ 9, 214], *сіделко* [СУМ 9, 214], *сідельце* [СУМ 9, 214], *сілло* [СБГО 2, 217], *арчик* [СГ 1, 10], *кульбака* [СУМ 4, 392]; *тарниці* ‘дерев’яне сідло’ [СГГ, 189], *тарниця*, *тарніца* [ГГ, 181];

а) частини сідла: *каблук* ‘луком вигнута частина сідла’ [ГГ, 88]; *попруга*, *попруга* ‘широкий ремін, що його затягують попід черевом коня, закріплюючи сідло (чи сіделко)’ [СУМ 7, 237], *опруга*

[СГГ, 127], *трок* [СУМ 10, 281]; *пітфостина* ‘частинка сідла, зачеплена під хвіст коня’ [СГГ, 140]; *похрептина* ‘бік сідла’ [СГГ, 152];

б) підкладки під сідло: *підклад* ‘кусок сукна, який кладуть під сідло’ [ГГ, 149], *підклада* [СБГО 2, 68]; *підсідельник* ‘шматок товстого або грубого полотна, який підкладають під сідло’ [СУМ 6, 500]; *пітклад* ‘підстилка під сідло’ [СГГ, 140], *поклада* [СБГО 2, 100]; *пітник* ‘повсть, що підкладається коневі під сідло чи під сіделко’ [СУМ 6, 550]; *подушка* ‘м’яка підкладка під різні предмети, зокрема у кінській збруї’ [СЗПГ 2, 62]; *сіделка* ‘частина упряжі для коней у вигляді подушки, що підкладається під черезсіделок’ [ВТСУМ, 1322], *сіделко* [СУМ 9, 214]; *шерстеник* ‘кусок сукна, який кладуть під сідло’ [ГГ, 149].

4. Запряжна збруя: *нагрудник* ‘частина збруї, яка накладається на груди коневі’ [СУМ 5, 58]; *нашийник*, *нашильник* ‘у дишельній упряжі без хомута – широкий ремінь, один кінець якого надівається на шию коня, а другий закріплюється на передньому кінці дишла’ [СУМ 5, 240]; *підпряжка* ‘упряж для підпряжного коня’ [СУМ 6, 487]; *підхвістя* ‘частина шлеї, ремінець біля сідла, що йде під хвостом коня’ [СУМ 6, 521]; *підчеревник* ‘частина кінської упряжі, ремінець, що проходить під черевом коня від одної голоблі до другої’ [СУМ 6, 525]; *посторонок* ‘міцний ремінь або мотузок, що з’єднує в упряжці хомут з орчиком’ [ВТСУМ 1084], *посторонка* [СЗПГ 2, 77]; *привізка* ‘віжка для пристяжного коня’ [ВТСУМ, 1111]; *сідьолко* ‘ремінь у кінській упряжі, який проходить через спину коня до голобель’ [СЗПГ 2, 147]; *упряж* ‘сукупність предметів для запрягання коней, волів, оленів та інших тварин’ [СУМ 10, 470], *упреж*, *уприш* [ГГ, 192], *упряжка* [СУМ 10, 471], *хам* [СГГ, 210], *хомути* [СГГ, 212], *запряг* [СУМ 3, 282], *збруя* [СУМ 3, 452]; *хомут*, *хомутець*, *хомутик* ‘шийна частина кінської упряжі у вигляді дерев’яного остову (кліщів), вкритих м’яким валиком’ [ВТСУМ, 1569]; *черезсіделень*, *черезсіделок*, *черезсідельник* ‘ремінь, що проходить через сіделко від однієї голоблі до другої, підтримуючи їх’ [ВТСУМ, 1598]; *шелест* ‘прикраса на кінській упряжі у вигляді кульки, яка дзвенить під час їзди’ [ГГ, 215]; *шлея* ‘частина упряжі, прив’язана до постороноків, у яку запрягають коней’ [СЗПГ 2, 269], *шлейка* [ВТСУМ, 1625], *шорка* [СУМ 11, 510].

5. Засоби кріплення воза до коня: *орчик* ‘дерев’яний або залізний валок, до якого прикріплюють постороноків в упряжці’ [СУМ 5, 751], *борок* [СЗПГ 1, 28], *абарак* [СПГ, 23], *обарок* [СПГ, 23]; *антаба* ‘гак на штельвазі під дишлем’, ‘скоба для постороноків при хомуті’ [СБГО 1, 35]; *байлова*, *байловка*, *байлога* ‘виносне дишло в запряжці з плугом’ [СГ 1, 21]; *бичівник* ‘жердина у возі для третьої коняки’ [ВТСУМ, 78]; *голобля* ‘одна з двох жердин, прикріплених кінцями до передньої частини воза, саней і т. ін., в які запрягають коня’ [СУМ 2, 109]; *гуж* ‘одна з двох петель біля хомута в кінській упряжі’ [СЗПГ 1, 112]; *дишель* ‘товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними’ [СУМ 2, 292], *дишла*, *дишло* [СПГ, 67], *руд* [СГГ, 168]; *свирник* ‘залізний гак на кінці дишла для кріплення нашійників’ [СЗПГ 2, 138], *заків* [СБГО 1, 272], *качка* [СБГО 1, 344], *льонок* [СЗПГ 1, 299], *підтів* [СБГО 2, 71], *ткачка* [СЗПГ 2, 201]; *нащика* ‘накладка на дишлі з трьома дірками, на яку закладають ярмо’ [СБГО 1, 481]; *супоня* ‘ремінь, яким стягають хомут, запрягаючи коня’ [СУМ 9, 849]; *сцягли* ‘цеп чи товстий дріт, яким стягують до купи дишла, щоб коні їх не поламали’ [СДО, 69]; *форналь* ‘складова частина окуття на кінці дишла’ [СБГО 2, 332], *бабка* [СБГО 1, 37].

6. Засоби керування та поганання коня: *батіг* ‘прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють тварин’ [ВТСУМ, 64], *батіжок* (*батожжя*), *батожильно*, *батожисько*, *батожисце*, *батуга*, *батура*, *батуга* [СГ 1, 33], *пужално*, *пужак*, *пуджівно* [СГ 4, 498]; *бич* ‘довгий батіг’ [СУМ 1, 171], *бичисько* [ВТСУМ, 78], *бичиско* [СБГ 1, 28], *бізун* [СГ 1, 63], *віловіца* [СПГ, 47]; *задніца* ‘не дуже довгий батіг’ [СПГ, 77]; *острога* ‘металева дужка з зазубреним або гладеньким коліщам, прикріплена до задника чобота верхівця, якою підганяють коня’ [СУМ 5, 790], *шпора* [СУМ 11, 526], *шпорка* [СУМ 11, 526].

Розгляньмо вторинні номінації (словотвірні та семантичні деривати), у внутрішній формі яких міститься відсилка до лексем тематичної групи “кінська збруя”. Розподілимо їх відповідно до нумерації груп-донорів.

1. Стременне ‘жарт., остання чарка вина і т. ін. перед дорогою’ [СУМ 9, 762]; *стремений* ‘конюх-слуга, який доглядав за верховими кінськими свого господаря, а також супроводжував його під час полювання’, ‘у Московській державі 16–17 ст. – слуга в боярина або придворний, який відав царськими чи князівськими верховими кінськими та супроводжував царя або князя на урочистих

виїздах' [СУМ 9, 762]; *стремено, стремінце* 'анат., одна зі слухових кісточок середнього вуха людини й тварин' [СУМ 9, 762].

Мотивація лексеми *стременне* пояснюється тим, що в давнину вершнику, котрий вирушав у важку чи далеку дорогу, після того, як він вступав у стремено та сідав на коня, давали випити на дорогу чарку вина. А *стремений* – дуже наближена до господаря особа, яка підтримувала йому стремено. Пізніше цей обов'язок перетворився у придворну посаду, на яку призначали за особливі заслуги або відданість. Вторинне значення лексеми *стремено (стремінце)* утворилося шляхом метафоризації, оскільки слухова кістка середнього вуха людини за формою нагадує справжнє стремено.

2. *Вузdechka* 'спеціально пошитий ошийник на собаку – один ремінь проходить під передніми лапами' [СЗПГ 1, 80]; *вuzdechka верхньої губи* 'вертикальна складка слизової оболонки порожнини рота, яка сполучає середину верхньої губи з яснами' [ВТСУМ, 211]; *вuzdechka клітора* 'складка шкіри, яка сполучає передні кінці малих соромітних губ з нижньою поверхнею клітора' [ВТСУМ, 211]; *вuzdechka крайньої плоті* 'складка шкіри, яка сполучає крайню плоть з голівкою статевого члена' [ВТСУМ, 211]; *вuzdechka язика* 'складка слизової оболонки порожнини рота, яка сполучає дно порожнини рота з нижньою поверхнею язика' [ВТСУМ, 211]; *загнуздати, загнздувати* 'перен., підкоряти своїй волі; приборкувати' [СУМ 3, 81]; *загнуздування* 'підкорення своїй волі' [СУМ 3, 81]; *незагнузданий* 'перен., якого не можна нічим стримати, приборкати' [СУМ 5, 306]; *позагнуздати* 'перен., підкорити своїй волі, приборкати всіх чи багатьох (людей)' [СУМ 6, 785]; *розгнузданий* 'який дійшов до крайніх меж свавілля, розпусти, втратив почуття міри в чомусь' [СУМ 8, 650]; *розгнуздати* 'перен., усуваючи всілякі перешкоди на шляху, давати повну волю кому-, чому-небудь' [СУМ 8, 650]; *розгнуздатися* 'перен., ставати свавільним, розбещеним' [СУМ 8, 650]; *розгнузданість* 'крайня межа свавілля, розпусти, втрата відчуття міри' [ВТСУМ, 1237]; *гоброть* 'шкура з їжака, яку прив'язували теляті, щоб не ссало корову' [СЗПГ 1, 94]; *зашорений* 'перен., обмежений' [ВТСУМ, 438]; *зашореність* 'перен., обмеженість' [ВТСУМ, 438]; *шори* 'штучно створена ширма, те, що заважає розуміти суть чого-небудь' [СУМ 11, 510]; *шорня* 'розм., лимарна майстерня' [СУМ 11, 510].

Вторинне значення лексеми *вuzdechka* 'ошийник на собаку' пояснюється тим, що цей ошийник нагадує формою вуздечку для коня, використовується для коректування поведінки собаки, де основна функція – стримування. Саме функція стримування є основою мотивації лексеми *гоброть*, адже *гоброть* не дає теляті ссати корову. Аналогічна мотивація анатомічних термінів *вuzdechka верхньої губи, вuzdechka клітора, вuzdechka крайньої плоті, вuzdechka язика*: в кожному із цих випадків складається враження, що вуздечка 'стримує' відповідний орган. Схожу мотивацію мають лексеми *загнуздати, загнздувати, загнздування, позагнуздати*: вуздечка використовується для 'приборкування' та підкорення волі коня. На противагу цим лексемам відсутність можливості контролювати та нав'язувати свою волю лягла в основі творення метафоричних значень лексем *незагнузданий, розгнузданий, розгнуздати, розгнуздатися, розгнузданість*, які описують поведінку людей. Мотивація вторинних значень лексем *шори, зашорений*, а також основного значення похідної лексеми *зашореність* пояснюється тим, що кінські шори надягаються на морду коневі для того, щоб закривати йому огляд по боках, що не дає змоги коневі відволікатися на сторонні об'єкти.

3. *Гірська кульбака* 'геогр., сідловина' [СБГО 1, 394], *сілло* [СБГО 2, 218]; *сідляр* 'майстер, який робить сідла' [СУМ 9, 215], *кульбачник* [ВТСУМ, 596], *сідельник* [СУМ 9, 214]; *осідлати* 'перен., підпорядкувати кого-небудь собі, своїй волі', 'перен., військ., узяти під контроль (дорогу, висоту і т. ін.), захопивши основні позиції' [СУМ 5, 765]; *сідло* 'стілець' [ССУС, 273], 'унігаз' [ССУС, 273], 'довга западина, неглибока виїмка між височинами гірського хребта' [СУМ 9, 215], 'тех., назва деталей для насадки, опори чого-небудь' [СУМ 9, 215], 'частина баранячої або телячої туші, що міститься біля нирок' [СУМ 9, 215], 'мат., тип особливої точки диференціального рівняння' [ВТСУМ, 1322]; *сідловина* 'довга западина, неглибока виїмка між височинами гірського хребта', 'вигин, западина в якому-небудь предметі', 'вигин на спині тварини' [СУМ 9, 215], 'мат., тип особливої точки диференціального рівняння' [ВТСУМ, 1322]; *попруга* 'стол., шпонка', 'перен., довга вузька смуга чого-небудь' [СУМ 7, 237]; *попружка* 'кольоровий жіночий пояс з червоними китицями, за який закладають коси разом з "оплетинами" й стрічкою' [СБГО 2, 115].

Мотивація основного значення номінації *гірська кульбака*, вторинних значень лексем *сілло, сідло* та *сідловина* пояснюється тим, що виїмка між височинами гірського хребта нагадує вигин сідла.

Аналогічна мотивація математичного терміна *сідловина* та *сідло*, адже позначувана точка знаходиться у “виймці” на сідлоподібному графіку диференціального рівняння. Саме наявність сідлоподібної виймки в деталі для насадки стала основою творення в лексеми *сідло* відповідного метафоричного значення. Номінації осіб за видом зайнятості: *кульбачник*, *сідельник* та *сідляр* мотивувалися безпосереднім зв'язком із елементом кінської упряжі – сідлом, яке є об'єктом роботи. Вторинні метафоричні значення лексеми *осідлати* пояснюються тим, що ситуація з осідланим конем, який перебуває під контролем вершника, співвідноситься із ситуацією, коли хтось підкоряє когось своїй волі, як вершник підкоряє волю коня. Вторинне значення лексеми *сідло* – спинна частина баранячої туші (називається ще *сідлом баранчика*) – мотивується тим, що ця частина туші знаходиться на спині на місці, де в коня знаходиться сідло. Називання стільця та унітазу в сучасному сленгу лексемою *сідло* можна пояснити тим, що на всіх згаданих предметах можна сидіти. Номінації *попруга* у значенні ‘довга вузька смуга’ й ‘шпонка’ (тонкі дерев'яні листи) та вторинне значення лексеми *попружка*, яка означає жіночий пояс, утворилися шляхом метафоризації: жіночий пояс нагадує за формою від'єднану від сідла попругу.

4. *Запряжка* ‘спеціально пошитий ошийник, у якого один ремінь проходить під передніми лапами собаки’ [СЗПГ 1, 174]; *запрягати* ‘перен., примушувати багато працювати, виконувати важку або тривалу роботу’ [СУМ 3, 282]; *запрягатися* ‘перен., братися виконувати важку або тривалу роботу’ [СУМ 3, 283]; *позапрягати* ‘перен., примусити всіх чи багатьох виконувати тяжку або тривалу роботу, багато працювати’ [СУМ 6, 795]; *припрягатися* ‘перен., приєднуватися до кого-небудь для участі в чомусь’ [СУМ 7, 717]; *спрягати* ‘перен., пов'язувати, з'єднувати що-небудь із чимсь; намагатися знайти логічний зв'язок у чому-небудь, побудувати певну систему’, ‘скріплювати способом спряження’ [СУМ 9, 608]; *спрягатися* ‘перен., об'єднуватися з кимсь для спільних дій’, ‘спец., з'єднуватися, сполучатися способом спряження’ [СУМ 9, 608]; *упряж* ‘перен., про тяжку, здебільшого примусову працю, службу’ [СУМ 10, 470], ‘зчпний пристрій у вагонах’ [СУМ 10, 471]; *упряжка* ‘перен., про спільне перебування де-небудь, спільні зусилля, дії кого-небудь’, ‘заст., гірн., робоча зміна’ [СУМ 10, 471]; *хомут* ‘деталь капкана у вигляді півдуги, яка хапає звіра за ногу’ [СЗПГ 2, 231], ‘перен., що-небудь украй обтяжливе, важке для когось’ [ВТСУМ, 1569], ‘деталь у вигляді зігнутого в скобу стержня або кільця для кріплення чого-небудь’ [ВТСУМ, 1569]; *хомутик* ‘з'єднувальна деталь кільцюватої форми’, ‘рухома деталь на якій-небудь метричній лінії, важелі і т. ін., що служить для вимірювання’, ‘дужка окулярів’, ‘зажим у металорізальному верстаті, що передає виробові обертання від патрона’, ‘поперечна планка на рамці рушничного прицілу’ [ВТСУМ, 1569]; *захомутати* ‘перен., обдуривши, обманувши, поставити кого-небудь у залежність від когось’, ‘спорт., застосувати один із прийомів вільної боротьби’ [СУМ 3, 390]; *хомутник* ‘той, хто виготовляє хомути’ [ВТСУМ, 1569]; *шлейка* ‘лямки для підтримування предметів одягу (штанів, спідниці і т. ін.)’ [ВТСУМ, 1625].

Вторинні значення дієслів *запрягати*, *позапрягати*, що позначають змушування виконувати важку роботу (а також похідне значення лексеми *запрягатися*, яка означає добровільне виконання важкої та тривалої роботи), утворилися шляхом метафоризації: примусова важка робота людини порівнюється з роботою запряженого коня. Вторинні значення лексем *припрягатися* та *спрягатися*, які означають приєднання до когось для виконання чогось, мотивувалися тим, що коней також припрягають один до одного для полегшення роботи. Схожа мотивація метафоричного значення лексеми *спрягати*: різні факти з'єднують для побудови цілісної системи (порівнюється зі спряганням коней в одну упряжку). Мотивація вторинного значення лексеми *запряжка* (собачий ошийник) аналогічна до мотивації вторинної номінації *вуздечка* (див. вище блок 2). Лексема *упряж* має два вторинних значення: перше (примусова праця) мотивувалося тим, що примусова праця порівнювалася з працею коня, а друге – зчпний пристрій у вагонах – утворився також метафорично: сам пристрій, що виконує функцію з'єднання вагонів, порівнюється з упряжжю, яка використовується для чіплення воза до коня. Переносне значення лексеми *упряжка* (означає ‘спільні дії’) пояснюється тим, що особи, які працюють разом, порівнюються з упряжкою коней. Від цього значення утворився інший ЛСВ – гірничий термін, що означає робочу зміну працівників (порівнюється з перебуванням коней у запряженому стані). Від номінації *хомут* утворюються вторинні значення та похідні лексеми (*хомутик*), які використовуються для називання предметів, що формою нагадують хомут (деталь капкана у вигляді півдуги, дужка окулярів, планка на рамці рушничного прицілу, зігнуті в скобу деталі тощо), а також для називання затискачів та з'єднувальних пристроїв. Утворення вторинного значення ‘поставити у залежність від когось’ у лексеми *захомутати* утворилося метафорично: людина, яку “захомутали”, потрапляє в залежність, як кінь, на якого надягнули хомут (запрягли),

потрапляє в залежність від погонича. Інше вторинне значення цього номіната (застосування одного з прийомів вільної боротьби) утворилося шляхом метафоризації: виконання прийому (борець захоплює шию супротивника ззаду рукою та стискає горло) нагадує надягнений на шию коня хомут.

5. *Голобельник* 'той, хто грубо критикує кого-, що-небудь' [СУМ 2, 109]; *голубельщина*, *голубельна критика* 'надто груба, розтросувальна критика, яка відзначає тільки негативне' [СУМ 2, 109]; *голубля* 'довга жердина, яка використовувалася як зброя' [СУМ 2, 109]; *порозсупонювати* 'перен., розсупонити, розв'язати все чи багато чого-небудь' [СУМ 7, 279]; *порозсупонюватися* 'перен., розв'язатися' [СУМ 7, 279]; *розсупонюватися* 'перен., розв'язувати, розстібати що-небудь на собі' [СУМ 8, 820]; *супонити* 'шмагати, бити (ременем)' [СУМ 9, 849].

Образні лексеми *голубельник*, *голубельщина* та сталий вираз *голубельна критика* мотивуються асоціативним зв'язком між різкою, невинуватою критикою та побиттям голублею. Образне значення лексеми *дишло*, що означає людину високого зросту, мотивується подібністю пропорцій тіла людини до дишла. Від номінації *супонити* 'стягувати хомут' утворилися похідні лексеми (*по*)*розсупонювати(ся)*, в яких з'явилися вторинні метафоричні ЛСВ: стягування чого-небудь порівнюється зі стягуванням хомута. Лексема *супонити* в значенні 'бити' мотивується іменником *супоня* в ролі засобу побиття; пор. лексеми *бичувати*.

6. *Батіг* 'важіль у ступі для товчення зерна', 'роsl., скорзонера рожева, латин. *Scorzonera rosea*', 'стебла, що стеляться, вуса огірків, гарбузів' (*батого*), 'роsl., хондрила ситниковидна, латин. *Chondrilla juncea*', 'роsl., цикорій звичайний, латин. *Cichorium Intybus*' (також *Петрові батого*), 'роsl., цикорій лікарський, латин. *Cichorium Officinale*' (також *батіжок*, *Петрові батого*, *батіжки св. Івана*) [СГ 1, 33]; *бич* 'перен., те, що завдає великої шкоди, лиха', 'перен., гостре викриття, картання' [СУМ 1, 171]; *бичувати* 'перен., гостро викривати, засуджувати, картати' [СУМ 1, 172]; *бич-хлопавка* 'ударний музичний інструмент з родини ідіофонів' [ВТСУМ, 78]; *острога* 'роговий загострений виріст на лапах у деяких птахів, переважно самців, що є засобом захисту або нападу' [СУМ 5, 790]; *острожити* 'діал., огороджувати' [СУМ 5, 790]; *кісткова шпора* 'мед., шилоподібне розростання кісткової тканини на поверхні кісток' [ВТСУМ, 1630]; *п'яткова шпора* 'мед., розростання кісткової тканини на нижній або задній поверхні п'яткової кістки' [ВТСУМ, 1630]; *шпора* 'роговий загострений наріст на лапах у деяких птахів, самців, що є засобом захисту або нападу', 'тех., спеціальний виступ, шип на ободі ведучого колеса або на траках гусениці трактора для кращого зчіплювання з землею' [СУМ 11, 526]; *шпорка* 'бот., порожнистий виріст біля основи квітки деяких рослин, який служить вмістищем нектару' [СУМ 11, 526]; *шпорник* 'робітник, який виготовляє шпори' [СУМ 11, 526]; *шпортнути*, *шпортонутти* 'розм., ударити, вколоти чимсь гострим' [СУМ 11, 526].

Номінації рослин, що мають у своєму складі елемент *батіг*, мотивуються переважно більшістю подібності стебла (або кореня) до батого. Переносні значення лексем *бич*, *бичувати* мотивуються тим, що бич використовують для підганяння тварин або побиття, звідси й значення 'гостра критика', 'велика шкода' тощо. Окремі вторинні номінації лексем з елементом *шпора*, *острога*, що позначають різноманітні предмети (або частини рослин) із численними загостреними виступами, мотивувалися подібністю форми цих предметів до шпор із зірочками на чоботах вершника (спільною є наявність загострених виступів), нація *шпорник* мотивувалася безпосереднім зв'язком особи із виготовленням шпор.

Висновки. Розглянувши матеріал, ми виявили, що в українській мові лексика тематичної групи "кінська упряж" є доволі продуктивним джерелом творення вторинних номінацій, особливо шляхом метафоризації. Аналіз похідних одиниць дає змогу твердити, що серед них домінують лексеми із семантикою "керування", "обмеження", "примус" (більшість таких одиниць засновано на лексемах груп "вузечка", "назви сідла", "запряжна зброя"). Частина похідних лексем належить до фітонімів (донорська група "засоби керування та поганяння"). Серед похідних лексем виявляються технічні, математичні, анатомічні та медичні терміни, а також номінації людини за видом заняття. Підставою для утворення метонімічних вторинних номінацій здебільшого є безпосередній зв'язок із кінською зброєю, а для образних – подібність реалій до елементів зброї.

Перспективи подальших досліджень. З огляду на велику кількість матеріалу, перспективним видається подальше дослідження лексики, об'єднаної темою "кінь", зокрема вивчення фразеологізмів "кінської" тематики на матеріалі української мови, номінацій, утворених від частин тіла коня, дослідження синонімічних рядів із домінантою "кінь" на предмет продуктивності утворення вторинних значень у різних сферах (фітонімів, ентономімів тощо).

Список нестандартних скорочень

- ВТСУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
- ГГ: Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л. : [б. в.], 1997. – 232 с.
- СБГ: Матеріали до словника буковинських говірок / за ред. В. А. Прокопенко. – Вип. I–VI. – Чернівці, 1971–1979.
- СБГО: Онишкевич Й. М. Словник бойківських говірок : у 2-х т. / відп. ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка. – Т. 1 : А–Н. – 1984. – 496 с. ; Т. 2 : О–Я. – 1984. – 516 с.
- СГ: Словарь української мови / упорядкув. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченка : в 4-х т. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1958.
- СГГ: Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Юрій Олександрович Піпаш, Борис Кирилович Галас. – Ужгород : [б. в.], 2005. – 266 с.
- СЗПГ: Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту. ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1 : А–Н. – 2000. – XXIV + 354 с. – Т. 2 : О–Я. – 2000. – 458 с.
- СПГ: Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
- СУМ: Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Література

1. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура : этнолингвистические исследования [Текст] / Е. Березович. – М. : Индрик, 2007. – 600 с.
2. Блинова О. И. Мотивология и ее аспекты [Текст] / Ольга Иосифовна Блинова. – 2-е изд., стереотип. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2007. – 394 с.
3. Євпак А. В. Метафори тематичної групи “кінська упряж” у російській мові [Текст] / Анатолій Васильович Євпак // Ученые зап. Крым. инженер.-пед. ун-та. – Вып. 21 : Филол. науки. – Симферополь : НИЦ КИПУ, 2010. – 84 с.
4. Илюхина Н. А. Образ в лексико-семантическом аспекте [Текст] / Н. А. Илюхина. – Самара : Самар. ун-т, 1998. – 204 с.

Адреса для листування:
45643, Волинська обл., Луцький р-н,
с. Баїв, вул. Слов'янська, 9.
Ел. адреса: kovpack@gmail.com

Статтю подано до редколегії
21.12.2010 р.